

**Obyczaje i życie codzienne na
przestrzeni dziejów, studia
przypadków, red. P. Czarnecka, W.
Milej, A. Niedzielska, Wydawnictwo
Uniwersytetu Warszawskiego,
Warszawa 2021, ss. 225, ryc., tab.**

Andrzej Klonder

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.1>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/275796>

Jak cytować

Klonder, A. (2023). Obyczaje i życie codzienne na przestrzeni dziejów, studia przypadków. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 71(1), 101–104.

Obyczaje i życie codzienne na przestrzeni dziejów, studia przypadków, red. P. Czarnecka, W. Milej, A. Niedzielska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, ss. 225, ryc., tab.

Zarówno w światowej, jak i polskiej historiografii problematyka życia codziennego obecna jest od dawna. Dowodem żywości polskich studiów nad codziennością jest prezentowane poniżej opracowanie zbiorowe. Wyszło ono spod pióra naukowego narybku. Wśród siedemnastu Autorów niemal połowę stanowią osoby związane z Uniwersytetem Warszawskim; inni występują w barwach uczelni z całej Polski — od Białegostoku po Poznań, od Krakowa po Gdańsk i Słupsk.

We „Wstępie” (s. 7–13) Redaktorzy tomu definiują życie codzienne za Jurijem Łotmanem jako: „[...] zwykły przebieg życia w jego realnych, praktycznych formach [...] rzeczy, które nas otaczają, nasze przyzwyczajenia i zachowania codzienne” (s. 7). Za składniki codzienności uznają również — to paradoks jedynie pozorny — święta i związane z nimi obyczaje. Może szkoda, że nie wspomnieli, nawet w przypisie, bogatego dorobku prowadzonej od niemal stulecia międzynarodowej dyskusji. Codziennosc w różny sposób definiowali również inni klasycy historiografii życia codziennego jak: Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Aron Guriewicz; z Polaków zaś m.in. Maria Bogucka i Antoni Mączak. Listę nazwisk można by znacznie wydłużyć.

Tematyka tomu jest bardzo zróżnicowana. Redaktorzy wydzielili cztery części nierówne objętościowo. Podstawowym kryterium podziału jest problematyka, nie zaś chronologia. Część pierwsza — „Życie codzienne na dworach od XVI do XVIII wieku” (s. 17–54) — zawiera trzy artykuły, z tego dwa dotyczą dworów władców Polski — Anny Jagiellonki i Zygmunta III Wazy. Trzeci omawia codzienność dworu Fryderyka Ludwika księcia Walii, w połowie XVIII w. Część drugą — „Obyczaje i praktyki życia codziennego” (s. 57–114) — stanowi pięć artykułów opisujących takie aspekty codzienności, jak m.in.: pożywienie, medycynę, modę — na wielkim obszarze od Lewantu poprzez Krym po obecne ziemie Polski, od wieku XI do początku XX; w dwóch spośród nich omawiane są problemy średniowiecza¹. Bardziej jednolita tematycznie jest trzecia część wydawnictwa — „Żołnierska codzienność” (s. 117–148). Trzy artykuły traktują o życiu żołnierzy polskich, brytyjskich i napoleońskich od XVII do początku XIX w.

Część czwartą tomu „Praca i czas wolny” (s. 151–225) tworzy sześć tekstów traktujących o najróżniejszych problemach końca XIX i XX w., aż po czasy PRL. Sąsiadują tu rozważania nad wyżywieniem w Polsce Ludowej, hodowlą bydła w Irlandii na początku wieku XX oraz rolą muzyki fortepianowej w życiu warszawskich rodzin (zwłaszcza pań i córek domu) na przełomie stuleci XIX i XX².

¹ Piotr Wiecześnieński, Porównanie wpływu wybranych aspektów (prawo, religia, medycyna) na stosunki społeczne oraz obyczaje wielokulturowych społeczności na wybrzeżu lewantyńskim w dobie pierwszych krucjat (1095–1192) (s. 57–67); Małgorzata Romankiewicz-Częścik, Pożywienie w praktykach religijnych Pomorzan zachodnich w dobie chrystianizacji (s. 68–81).

² Marta Michalska, Fortepian, albo plagi domowe. Paradoks gry na fortepianie w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku (s. 151–162); Wojciech Milej, Życie codzienne w księżycowej rzeczywistości. Na srebrnym globie Jerzego Żuławskiego jako astronomiczna metafora krytyki społecznej i naukowej przełomu XIX i XX wieku (s. 163–172); Agnieszka Goluch, „Czego pragnie gospodyni?” Asortyment codziennego użytku reklamowany w kobiecym tygodniku „Dobra Gospodyni” (1901–1915) (s. 173–187); Antonina Pawłowska, Czerwone wstążki i terpentyna — hodowla bydła w Irlandii na początku XX wieku (s. 188–199); Mateusz Radomski, Życie

W wielobarwnej mozaice uwagę badacza historii kultury materialnej wczesnej nowożytności zwraca kilka tekstów. Patrycja Czarnecka (*Życie codzienne Anny Jagiellonki w latach 1564–1572*; s. 17–29) próbuje odpowiedzieć na pytania, „gdzie mieszkała, z kim spędzała czas i czym się zajmowała” (s. 18) królowa. Cel ten Autorka osiąga w stopniu niewielkim. Przesądza o tym szczupłość zachowanych źródeł — listów publikowanych w dziewiętnastowiecznym wydawnictwie Przeździeckiego — dziewięć pism samej Anny i dwa innych osób, w których jest wzmiankowana.

Martyna Góra (*Królewskie zdrowie — kondycja fizyczna Zygmunta III Wazy*; s. 30–44) na podstawie źródeł wydanych drukiem — korespondencji, diariuszy, kronik, pamiętników oraz *Compendium medicum* z roku 1798 — kreśli obraz stanu zdrowia władcy. Dobrą kondycję i aparycję miał zawdzięczać unikaniu opilstwa i obżarstwa oraz zażywaniu różnych form ruchu, takich jak taniec i gry. Ten korzystny stan zaczął się zmieniać dopiero po przekroczeniu przez króla pięćdziesiątki. Prezentowane opracowanie można uznać za interesujące, ale jedynie wstępne omówienie szerokiej problematyki. Warto je pogłębić, sięgając po bliższe badanej epoce niż wspomniane *Compendium* porady medyczne — Marcina z Urzędowa (1595), Szymona Syreńskiego (1613) czy Sebastiana Petrycego (1613), wykorzystując także nowszą, coraz bogatszą literaturę przedmiotu. Wiele cennych wskazówek źródłowych i tropów interpretacyjnych zawierają choćby: zbiorowe wydawnictwo *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*³ czy prace Jakuba Węglorza, zwłaszcza *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*⁴.

Artykuł Magdaleny Makówki (*Księżęca codzienność w cieniu wielkiej polityki. Fryderyk Ludwik książę Walii w latach 1736–1751*; s. 45–54) jest kolejnym w tomie, który można uznać za zapowiedź przyszłej wszechstronnejszej analizy. Na podstawie pamiętników, korespondencji i rachunków księżęcego dworu Autorka zarysowuje sylwetkę księcia — następcy tronu Anglii, a zarazem męża poślubionej w roku 1736 księżniczki Augusty Saxe-Goth i ojca dziewięciorga dzieci. Pisze o jego emocjonalnym stosunku do potomstwa i żony. Nie pomija książęcych pasji i hobby: rekreacji fizycznej (ulubiony krykiet), teatru, kolekcjonowania dzieł sztuki, ogrodnictwa. Tylko pobieżnie charakteryzuje wydatki dworu (50–100 tys. funtów rocznie). Stwierdzenie o „olbrzymich ilościach kupowanego pożywienia” (s. 50) ilustruje przykładami sum wydatkowanych w ciągu miesiąca–dni kilkunastu na chleb, nabiał, drób lub wino. Wspomina również o zakupach mięsa, m.in. baraniny, cielęciny i wieprzowiny. Nie pokazuje natomiast struktury wydatków, ani ilości nabywanej żywności. Nie wiemy, które artykuły przeważały, a które stanowiły jedynie uzupełnienie listy zakupów. Podobnie charakter egzemplifikacji mają wzmianki o wydatkach na odzież i wynagrodzenie służby, prenumeratę prasy, zwalczanie szczurów. Z sytuacją polskich magnatów nasuwa skojarzenia informacja o zadłużeniu Fryderyka. W momencie śmierci (1751) wynosiło ono ok. 700 tys. funtów i siedmiokrotnie przekraczało jego roczne dochody.

Agata Niedzielska (*Obyczajowość Tatarów krymskich oczyma francuskiego konsula w XVIII wieku*; s. 82–92) na podstawie londyńskiego wydania (1785) wspomnień barona François de Tott, francuskiego dyplomaty przebywającego w Turcji i Krymie w trzecim ćwierćwieczu XVIII stulecia, charakteryzuje obyczajowość rozumianą jako „wszelkie elementy zwyczajów, tradycji i charakteru” tychże (s. 82). Wśród wielu zagadnień przedstawia także tatarską kuchnię (s. 88–89).

Maciej Stawiski (*Życie codzienne bernardynów w XVIII i na początku XIX wieku. Wybrane zagadnienia*; s. 93–103) do owych zagadnień zalicza: „wyżywienie, napoje, zdrowie i higie-

codzienne bezrobotnych w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie międzywojennym (s. 200–212); Maciej Waleszczyński, PRL serwuje: zupa „nic”, schab z mortadeli, sałatka „byle co” (s. 213–225).

³ Czystość. 2015.

⁴ Węglorz J. 2015.

nę oraz otaczające bernardynów przedmioty” (s. 93). Skupia uwagę na klasztorach prowincji wielkopolskiej — bydgoskim, toruńskim, lubawskim. Inne prowincje traktuje porównawczo. Względne bogactwo i różnorodność źródeł rękopiśmiennych (akta prowincji zakonnych, kroniki klasztorne), do których sięga bezpośrednio, wyróżnia jego wywody na tle części spośród tekstów w tomie traktujących o dobie wczesnonowożytnej. W kolejnych punktach M. Stawiski omawia: „Jedzenie”, „Kawę i herbatę”, „Alkohol”, „Zdrowie i higienę”, wreszcie „Świat rzeczy bernardynów”. Choć zwłaszcza ostatnie dwudziestolecie zaowocowało rozlicznymi polskimi studiami nad historią kulinarną epoki staropolskiej, konsumpcją żywności i napojów, także nad higieną, Autor sięga do tego dorobku w ograniczonym zakresie, co sprawia, że niektóre wnioski oraz interpretacje budzą wątpliwości. Np. wniosek o obfitej, mięsnej i tłustej diecie bernardynów został wyprowadzony na podstawie list produktów zrabowanych w klasztorze przez wojsko (Lubawa 1807), wykazów zakupów czynionych w połowie XVIII stulecia przed posiedzeniem kapituły bernardyńskiej prowincji małopolskiej oraz menu podawanego przez bernardynów nieświeskich podczas goszczenia Stanisława Augusta Poniatowskiego. Nie wiadomo, na ile te barwne, ale rozproszone geograficznie i chronologicznie informacje oddają codzienność zakonnego stołu, szczególnie w prowincji wielkopolskiej. W punkcie dotyczącym kawy i herbaty Autor podważa ustalenia Jana Stanisława Bystronia dotyczące pojawienia się tej ostatniej w Polsce dopiero w drugiej połowie wieku XVIII i to na dworach arystokratycznych. Jako argument przywołuje zakup funta herbaty na wspomniane wyżej przyjęcie Stanisława Augusta w Nieświeżu. Odnotowuje także obecność utensyliów do parzenia herbaty w klasztorach bernardyńskich w Toruniu i Lubawie w pierwszym dwudziestoleciu wieku XIX. W ten sposób właściwie nie podważa ustaleń Bystronia. Tymczasem chronologia ekspansji herbaty została uporządkowana przed laty kilkunastu przez Ewę Wendland⁵. Punkt dotyczący alkoholu potwierdza podstawową rolę piwa, bardzo często własnej, zakonnej produkcji. Warto by tu jednak dodać, że w wieku XVIII — podobnie jak w kilku stuleciach poprzednich — piwo stanowiło niezbędny element jadłospisu całego społeczeństwa.

Fragm. zatytułowany „Zdrowie i higiena” zawiera garść informacji dotyczących bernardynów toruńskich z połowy XVIII w. — kupowali mydło, zakazywali wyrzucenia „gnoju i śmieci” (s. 99) na przykościelny cmentarz. Na terenie klasztoru sąsiadowały ze sobą ustępy i chlewy. Dom toruński miał umowę z jednym z miejscowych cyrulików na leczenie febry oraz stosowanie różnych zabiegów medycznych. W „Zakończeniu” Autor idzie jednak zbyt daleko, stwierdzając, że bernardyni byli ludźmi „bardzo światłymi i przezornymi, skoro zaopatrywali się w mydło, zabraniali wyrzucać śmieci pod kościołem czy podpisali umowę z lekarzem” (s. 102). Te wskazane powyżej przejawy oświecenia i przezorności były typowe dla społeczności wczesnonowożytnego miasta i nie wyróżniały zakonników. Notabene cyrulika nie można utożsamiać z lekarzem⁶.

Izabela Andrzejewska (*Medyczne aspekty noszenia gorsetu w świetle badań historycznych i współczesnych*; s. 104–114) podważa czarną legendę gorsetu, stwierdzając, że był on demonizowany częściowo bezpodstawnie, zaś szkodził jedynie wtedy, gdy źle się nim posługiwano. W wiekach XVI–XIX stanowił nieodzowną część garderoby europejskich kobiet. Mimo to przypisywano mu negatywny wpływ na zdrowie. W stuleciach XVIII–XIX lekarze uznawali noszenie gorsetu za przyczynę deformacji klatki piersiowej i wielu schorzeń — m.in. płuc i żołądka. Gorset miał też jednak zwolenników przekonujących, że umożliwia zachowanie prostej sylwetki i zapewnia ciało ciepło. Spory toczone wokół tej części garderoby do początku

⁵ Wendland E. 2008.

⁶ O obecności mydlami „niemal w każdym szesnastowiecznym mieście” por. Błoch K. 2015, s. 39–57; Ratajczyk J. 2015, s. 60; o powszechności mydła także: Historia. 1978, s. 399; o rozróżnieniu lekarzy (medyków) od cyrulików: Historia. 1978, s. 405–409.

wieku XX Autorka prezentuje zarówno na podstawie bogatej, polskiej i anglojęzycznej literatury przedmiotu, jak i pokaźnego zestawu europejskiej publicystyki z badanej epoki.

Blok artykułów poświęconych problematyce żołnierskiej otwiera opracowanie Izabeli Śliwińskiej-Słomskiej (*Pobożność katolickich żołnierzy armii koronnej na podstawie testamentów oblatowanych w księgach grodzkich lubelskich w okresie wazowskim. Rekonesans źródłowy*; s. 117–128). Tytułowy rekonesans — uzupełniający wiedzę nie tylko o pobożności, ale także o zasobności specyficznej grupy społecznej — objął księgi z lat 1595–1668, w których odnaleziono 62 testamenty mężczyzn, w tym sześciu zawodowych wojskowych pochodzenia szlacheckiego (lata 1621–1655). Na tej podstawie obok kwestii świadomości religijnej Autorka analizuje wstępnie kwestię legatów pobożnych — zarówno gotówki, jak innych ruchomości. Wnioski osadza w szerokim kontekście badań nad testamentami różnych grup społecznych. Wykorzystuje przy tym bogatą, polską literaturę przedmiotu.

Wiktor Stypczyński, w bardziej popularyzatorskim niż analitycznym zarysie, przedstawia *Życie codzienne oficerów i marynarzy Royal Navy na przełomie XVIII i XIX wieku* (s. 129–137). Podstawę jego wywodów stanowi nowsza angielska literatura przedmiotu. Autor jedynie sygnalizuje temat. Tak ważny element codzienności jak pożywienie został omówiony ogólnie na niespełna dwóch stronach. Problematykę warunków zakwaterowania tylko zaznaczono. Brakuje danych o ubiorze, indywidualnym wyposażeniu, stanie zdrowotnym marynarzy.

Hubert Korzeniowski (*Niecodzienna codzienność — z życia w niewoli żołnierza epoki napoleońskiej*; s. 138–148) korzystając z obfitej literatury przedmiotu dotyczącej postępowania armii francuskiej i pozostałych armii europejskich, a także z pamiętników kombatantów polskich, opisuje warunki niewoli — wyżywienie, kwaterowanie, dalej — sprzeczne z prawem wojennym — okrutne ekscesy wobec jeńców, w końcu stosowaną w różnych armiach praktykę „dobrowolnego” lub przymusowego wcielania jeńców do własnych oddziałów.

W sumie lektura tomu skłania do optymizmu. Przyszłość polskich badań nad historią życia codziennego rysuje się nieźle. Obok tradycyjnych odkrywane są nowe pola badań, uprawiane ze skutecznością rosnącą wraz z postępującym wzbogacaniem naukowego warsztatu młodych badaczy.

prof. dr hab. Andrzej Klonder
Instytut Archeologii i Etnologii
Polska Akademia Nauk
andrzej.klonder@gmail.com

© <https://orcid.org/0000-0002-7542-0929>

BIBLIOGRAFIA

- Błoch Katarzyna. 2015. *Higiena w klasztorach w świetle wybranych źródeł pisanych, materialnych i ikonograficznych*, [w:] *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz, s. 39–57.
- Czystość. 2015. *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz.
- Historia. 1978. *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, 3, *Od XVI do połowy XVII wieku*, red. A. Keckowa, D. Molenda, Wrocław.
- Ratajczyk Justyna. 2015. *Mydło w dawnej Polsce*, [w:] *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz, s. 59–66.
- Wendland Ewa. 2008. *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej — ich wpływ na życie codzienne*, Toruń.
- Węglorz Jakub. 2015. *Zdrowie, choroba i lecznictwo w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń.